

Ἡ Ἁγία Γραφή καὶ ἡ ἐπίδρασή της στὴ λατρεία καὶ τὴν τέχνη τοῦ ἀρχέγονου χριστιανισμοῦ

ΜΟΣΧΟΥ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΔΗ*

Ἡ διατήρηση τῆς εὐχῆς « Ἀμήν, ἔρχου κύριε Ἰησοῦ » (Ἀπ. 22:20) στὶς ἑλληνοφωνες κοινότητες τοῦ ἀρχέγονου χριστιανισμοῦ (στὰ ἀραμαϊκὰ «μαράνα θα» *Α΄ Κορ. 16,22. Διδ. 10,6*) ἐξέφραζε ἐντὸς τῆς λατρείας του¹ ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὴν πεποίθησι ὅτι ὁ Ἰησοῦς πὺν σταυρώθηκε, ἀναστήθηκε καὶ ἀναλήφθηκε στοὺς οὐρανοὺς, ἐνεργεῖ μέσῳ τοῦ Πνεύματος στὴν χριστιανικὴ κοινότητα καὶ ἀναμένεται στὸ μέλλον ὡς βασιλιάς καὶ κριτὴς τοῦ κόσμου. Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὸ σημαντικότερο βῆμα ἀπ' ὅσα ἐγίναν κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἀπαρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι ἡ ἐμφάνισι τῆς λατρείας τοῦ Ἰησοῦ². Στὴ λατρεία αὐτή, ὅπως καὶ στὴν τέχνη κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες, ἡ ἐπίδρασι τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἦταν καταλυτικὴ. Αὐτὸ πὺν πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἰησοῦ ἦταν γιὰ τὸν ἀρχέγονο χριστιανισμό ἡ λατρεία τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰησοῦς δὲν ἦταν ἕνα ἀνταγωνιστικὸ πρόσωπο λατρείας δίπλα στὸν πατέρα καὶ ἡ λατρεία του ἐντασσόταν σὲ ἐκείνη τοῦ ἑνὸς Θεοῦ. Ὁ μάρτυρας Ἰουστίνος θὰ γράψει στὶς ἀρχές τοῦ 2^{ου} αἰ. μ.Χ. « Ὅτι γοῦν καὶ προσκυνητὸς ἐστὶ καὶ θεὸς καὶ Χριστὸς ὑπὸ τοῦ ταῦτα ποιήσαντος μαρτυρούμενος, καὶ

* Ὁ κ. Μόσχος Γκουτζιούδης εἶναι Λέκτορας τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Ὁ π. Ι. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗΣ, *Ἡ Ἀποκάλυψι τοῦ Ἰωάννη: Τὰ Πρῶτα καὶ τὰ Ἐσχατα σὲ Διάλογο*, Θεσσαλονίκη 2013, 128, σημειώνει ὅτι σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐνότητα τοῦ Ἀπ. 22,6-21 ἔχουν ἐπιμανθεῖ ἀντιστοιχίες μὲ λειτουργικὰ κείμενα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας.

2. Βλ. HURTADO L. W., *Lord Jesus Christ: Devotion to Christ in Earliest Christianity*, Wm. B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 2003, 146 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *How on Earth Did Jesus Become a God?: Historical Questions about Earliest Devotion to Jesus*, Grand Rapids, Eerdmans, 2005, 192-204. Βλ. ἐπίσης γενικὰ γιὰ τὶς λατρευτικὲς δραστηριότητες τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες στὴ μελέτη μας «Ἡ Λατρευτικὴ Δραστηριότητα τῶν Χριστιανικῶν Κοινοτήτων ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης μέχρι τὸ Διάταγμα τῶν Μεδιολάνων», στὸ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΔΗ Μ., *Καινοδιαθηκικὲς Μελέτες μὲ τὴ Συνδρομὴ τῆς Ἀρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 2012, 145-179.

οί λόγοι οὔτοι διαρρήδην σημαίνουν. Καὶ ὅτι τοῖς εἰς αὐτὸν πιστεύουσιν, ὡς οὔσι μιᾷ ψυχῇ καὶ μιᾷ συναγωγῇ καὶ μιᾷ ἐκκλησίᾳ, ὁ λόγος τοῦ θεοῦ λέγει ὡς θυγατρί, τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ γενομένη καὶ μετασχούσῃ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ (Χριστιανοὶ γὰρ πάντες καλούμεθα)»³ δηλώνοντας ἔτσι ὅτι ἡ ὁμολογία τῆς θεότητας τοῦ Ἰησοῦ συμβάδιζε μὲ τὴ λατρεία του. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ θεολογικὲς ιδέες ποὺ διακηρύσσονταν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἐκδηλώνονταν στὴ λατρευτικὴ τῆς ζωῆς, καθὼς ἐξελίσσονταν σταδιακὰ ἀπὸ τὴν ἀπλοϊκὴ τους μορφή ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Κ.Δ. σὲ πιὸ σύνθετες μορφές.

Ἡ Κ.Δ. μᾶς προσφέρει μία ἀποσπασματικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ λατρευτικὴ δραστηριότητα τῶν πρωτοχριστιανικῶν κοινοτήτων καὶ ἔτσι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἀνεπαρκεῖς, ἀκόμη κι ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη του ὅτι ἡ ἴδια ἡ λατρεία (κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια δὲν τὴν διέκρινε ἡ ὁμοιομορφία) συνέβαλε στὴ δημιουργία τῆς Κ.Δ. Μάλιστα, ἀκόμη καὶ τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκάλυψης, τὸ ὁποῖο ἀργότερα ἐξαιρέθηκε ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ ἀναγνώσματα τῆς Ἐκκλησίας, ἔχει ιδιαίτερη σχέση μὲ τὴ λατρεία καὶ κυρίως πολλὰ στοιχεῖα του προσελήφθησαν ἀπὸ αὐτή⁴. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ συναθροίζονταν σὲ διάφορους χώρους γιὰ νὰ τελέσουν τὸ εὐχαριστιακὸ τους δεῖπνο, νὰ βαπτίσουν τὰ νέα μέλη, νὰ διαβάσουν τὶς γραφές καὶ νὰ προσευχηθοῦν στὸν Θεό. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις μποροῦσαν νὰ συμβοῦν ὅπουδήποτε, ἀφοῦ ἡ λατρευτικὴ τους δραστηριότητα δὲν περιοριζόταν σὲ κάποιο συγκεκριμένο χωρὸς⁵. Οἱ χριστιανοὶ προτίμησαν νὰ ὀνομάσουν τὴ συνάθροιση τους μὲ τὸν ὄρο «ἐκκλησία», ἀντίστοιχο

3. *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος*, 63,5.

4. Βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ μελέτη τοῦ π. Ι. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, «Ἐκκλησία, Λατρεία καὶ Εὐχαριστία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη», σὺν *Ἀποκαλύψεως Ἐξηγητικόν. Ἐρμηνευτικὰ καὶ Θεολογικὰ Μελετήματα στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη*, ἐκδόσεις Σφακιανᾶκη, Θεσσαλονίκη 2011, 189-191.

5. MEEKS W., *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*, New Haven, Yale University Press, 2003, 140-163. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Λειτουργικὴ Α΄. Εἰσαγωγή στὴ Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2005, 25-28· MONTAGNINI F., «La Comunità Primitiva come Luogo Culturale. Nota da At 2,42-46», *RivB* 35 (1987) 477-484· ZIZIULAS J. D., «Primitive Christianity. The Original Spirituality», *Church* 3 (1987) 10-14· FIEDLER P., «Zur Herkunft des Gottesdienstlichen Gebrauchs von Psalmen aus dem Frühjudentum», *ALW* 30 (1988) 229-237· MARTIN R. P., «Patterns of Worship in New Testament Churches», *JSNT* 37 (1989) 59-85 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «New Testament Worship: Some Puzzling Practices», *AUSS* 31 (1993) 119-126· HAHN F., «Le Culte dans l'Église Primitive», *ScEs* 46 (1994) 309-332 καὶ 47 (1995) 189-213.

του ἰουδαϊκοῦ «συναγωγῆ». Ὅπως διαβάζουμε στὸ Μτ. 18,20, «οὗ γὰρ εἰσιν δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἶμι ἐν μέσῳ αὐτῶν» μετὸν τρόπο αὐτὸ δηλώνεται ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας τοῦ Ἰησοῦ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τοὺς χριστιανούς ὁ Θεὸς ἦταν παρὼν ἐντὸς τῆς λατρείας, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ τοὺς διέκρινε ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους, οἱ ὁποῖοι διατηροῦσαν τὴν ἴδια ἀντίληψη, ἦταν ὁ ρόλος τοῦ Χριστοῦ στὸν προσδιορισμὸ τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν. Φυσικὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ λατρεία τῆς συναγωγῆς ἄσκησε μία προφανῆ ἐπίδραση σὲ ἐκείνη τῶν πρώτων χριστιανῶν⁶. Σὲ ἓνα ἀρχικὸ στάδιο οἱ ἰουδαϊκοὶ χριστιανοί, τουλάχιστον τῆς Παλαιστίνης, ἀσκοῦσαν σίγουρα συνειδητὰ τὴ λατρεία τῶν πατέρων τους μέχρι ποὺ ἀποκλείστηκαν ἀπὸ τὶς συναγωγές (Ἰω. 9,22. 12,42. 16,2). Μετὸν καιρὸ, ὅμως, αὐτὴ ἡ συνύπαρξη ἄρχισε νὰ ἐξασθενεῖ καὶ τελικὰ οἱ χριστιανικὲς λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις ἀντικατέστησαν τὶς ἰουδαϊκῆς⁷.

Τὴν ἐπίδραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὶς λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων κατὰ τὴν μεταποστολικὴ ἐποχὴ μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε σὲ διάφορα κείμενα. Ὁ μάρτυρας Ἰουστίνος στὴν Α΄ Ἀπολογία του (61-67) περιγράφει τὴν κοινὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐποχῆς του στοὺς ἐκτός. Οἱ πληροφορίες του ἀποτελοῦν τὶς πρώτες λεπτομερεῖς περιγραφές τῆς λατρευτικῆς πρακτικῆς τῶν χριστιανῶν. Οἱ ἀναφορές του συμφωνοῦν μετὰ τὴ Διδαχὴ καὶ μαρτυροῦν μιὰ πιὸ ἐξελιγμένη τάξη λατρείας πρὶν τὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση τοῦ Ἰπολύτου. Ἡ ἀνάγνωση τῶν γραφῶν, τὸ κήρυγμα, ἡ προσευχή, ἡ εὐχαριστία καὶ ἡ φιλανθρωπία ἀναφέρονται ὡς βασικὰ στοιχεῖα τῆς λατρείας τῆς Κυριακῆς. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἀναφέρει ἀπὸ τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ὁ Τερτυλλιανός. Ἐὰν δοῦμε λοιπὸν ποιὲς ἦταν οἱ διάφορες λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ποιὰ ἡ ἐπίδραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς τέχνης, θὰ περιοριστοῦμε στοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ στὴν προ-κωνσταντινεια ἐποχῇ. Ἀσφαλῶς πρὶν καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ.Δ. οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ χρησιμοποιοῦσαν ὡς γραφὴ τὴν Π.Δ.

6. Βλ. σχετικὰ τὶς πολὺ ἐνδιαφέρουσες μελέτες ποὺ περιέχονται στὸ συλλογικὸ ἔργο GERHARDS A. - LEONHARD C. (ἐκδ.), *Jewish and Christian Liturgy and Worship, New Insights into Its History and Interaction*, Jewish and Christian Perspectives Series 15, Leiden, Brill, 2007.

7. BRADSHAW P. F., «The Search for the Origins of Christian Liturgy: Some Methodological Reflections», *StLi* 17 (1987) 26-34.

Οἱ Ἰουδαῖοι συνήθιζαν κατὰ τὶς συναθροίσεις τοὺς στίς συναγωγὰς νὰ διαβάζουν ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Π.Δ., τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια ἐρμήνευαν. Ἡ συνήθεια αὐτὴ πέρασε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς συναγωγῆς στὶς χριστιανικὲς κοινότητες. Σύμφωνα μὲ τὴν Κ.Δ. ἡ λατρευτικὴ ἀνάγνωση τῶν γραφῶν μαρτυρεῖται στὸ Α΄ Τιμ. 4,13. Ἐπειδὴ ἡ Α΄ πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴ σήμερον θεωρεῖται κατὰ πολὺ μεταγενέστερη τῶν ἀδιαμφισβήτητων παύλειων ἐπιστολῶν, μποροῦμε νὰ ἀνατρέξουμε στὸ πρῶτο κείμενο τῆς χριστιανικῆς γραμματείας (Α΄ Θεσ. 5,27), στὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ὁ Παῦλος σχεδίαζε κάποιες ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του νὰ διαβάζονται στὶς χριστιανικὲς συνάξεις. Τὴν πρακτικὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἐφάρμοζαν καὶ κάποιες ἄλλες κοινότητες (Β΄ Πε. 3,16). Πιθανότατα ὁ συγγραφέας τῆς Ἀποκάλυψης νὰ ἔγραψε γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ τὸ ἔργο του γιὰ τὶς ἑπτὰ ἐκκλησίες (Ἀπ. 1,3. 21,18-19). Μαρτυρίες γιὰ τὴ συγκεκριμένη συνήθεια βρισκόμε καὶ στὸν Ἰουστῖνο, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται συχνὰ στὴν ἀνάγνωση τῶν εὐαγγελίων στὴν λατρευτικὴ σύναξη τῆς Κυριακῆς (Α΄ Ἀπολογία, 67,3), ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὶς Ἀποστολικὲς Διαταγὲς γινόταν ἀνάγνωση καὶ τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν Πράξεων. Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες δὲν ὑπῆρχε ἓνα καθορισμένο σύστημα ἀνάγνωσης, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι καὶ κείμενα τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς ποὺ τελικὰ δὲν ἐντάχθηκαν στὸν κανὸνα τῶν βιβλίων τῆς Κ.Δ., διαβάζονταν στὶς λατρευτικὲς συνάξεις ὀρισμένων χριστιανικῶν κοινοτήτων⁸.

Τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου ἀποτελέσσε μία ἀπὸ τὶς βασικότερες δραστηριότητες τοῦ ἀρχέγονου χριστιανισμοῦ. Ἐξάλλου αὐτὸ ἐκδηλώθηκε πολὺ νωρὶς μὲ τὴ μορφή τῆς ἱεραποστολικῆς διδασκαλίας καὶ πρόσκλησης στὴ νέα πίστι. Ἀρκετὰ παραδείγματα διατηροῦνται στὶς Πράξεις ἀπὸ τὸ κήρυγμα τῶν δύο κορυφαίων ἀποστόλων⁹. Κεντρικὸ σημεῖο σὲ αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἡ πρόσκληση γιὰ μετάνοια καὶ ἡ ἔναρξη ἐνὸς νέου ἐνάρετου βίου. Τὸ κήρυγμα κατὰ τὰ πρῶτα χρό-

8. Βλ. ΚΑΡΑΚΟΛΗ ΧΡ., «συνερχόμενοι ἐπὶ τὸ αὐτό...» (Βαρον. 4,10β). Ἐποικοδομητικὴ ἢ Εὐχαριστιακὴ ἢ Σύναξη τῶν Πιστῶν στὴν Ἐπιστολὴ Βαρνάβα», στὸ *Θέματα Ἑρμηνείας καὶ Θεολογίας τῆς Καινῆς Διαθήκης*, ΒΒ 24, Θεσσαλονίκη 2002, 365-394.

9. Βλ. βοθητικὰ τὶς μελέτες τοῦ π. Ι. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, «Ὁ Λόγος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στοὺς Προεσβυτέρους τῆς Ἐφέσου. Πράξ. Ἀπ. 20, 17-38. (Παρατηρήσεις στὴ Δομὴ καὶ τὴ θεματολογία του)», στὸ *Παύλειες Μελέτες Α΄*, ΒΒ 32, Θεσσαλονίκη 2005, 11-150 καὶ τῆς Κ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Ἡ Ἐπιχειρηματολογία τοῦ Πρώτου Χριστιανικοῦ Κηρύγματος γιὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ», ΔΒΜ 21-22 (2002-2003) 263-294 καὶ στὸ *Γλώσσα καὶ Ἑρμηνεία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, 2004, 121-151 καὶ τῆς ΙΔΙΑΣ, «Τὸ Κήρυγμα τοῦ Ἀπ. Παύλου πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς γιὰ τὴν Εἰρήνη», στὸ *Βιβλικὰ Σημαινόμενα καὶ Σημαινόμενα*, Θεσσαλονίκη 2012, 61-81.

νια άσκειτο από οποιοδήποτε μέλος τής κοινότητας πού διέθετε τὸ χάρισμα τής δημόσιας ὁμιλίας. Ἡ πρακτικὴ τῶν ὁμιλιῶν πού ἀκολουθοῦσε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν γραφῶν προέρχεται καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό.

Λατρευτικὲς πράξεις ἀποτελοῦσαν καὶ οἱ ὁμολογίαι πίστεως. Ἴσως ἡ πιὸ γνωστὴ νὰ εἶναι ἡ ὁμολογία τοῦ Πέτρου ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε καὶ τριαδολογικὲς βαπτισματικὲς φόρμουλες. Οἱ περισσότερο ἀναπτυγμένες ὁμολογιακὲς διατυπώσεις τῶν ἀρχῶν τῆς πίστεως ἐμφανίζονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2^{ου} αἰ. Ἀρχαιότερες ὅμως μορφὲς αὐτοῦ τοῦ εἶδους διασώζονται καὶ στὴν Κ.Δ. μετὰ τὶς περιπτώσεις τῶν Α΄ Κορ. 12,3. Ρωμ. 10,9-10. Φιλ. 2,5-11 νὰ ἀποτελοῦν τὰ γνωστότερα ἴσως παραδείγματα. Οἱ ὁμολογίαι πίστεως¹⁰ χρησιμοποιοῦνταν μετὰ διάφορες ἀφορμὲς, κυρίως λατρευτικὲς, ὅπως γιὰ βαπτισματικούς, κατηχητικούς, ἀπολογητικούς καὶ κηρυγματικούς σκοπούς.

Μποροῦμε τώρα νὰ κάνουμε μία σύντομη ἀναφορὰ στὴν ὕμνολογία τοῦ ἀρχέγονου χριστιανισμοῦ. Οἱ ψαλμοί, οἱ ὕμνοι καὶ οἱ ᾠδὲς εἶχαν ξεχωριστὴ θέση σὲ κάθε λατρευτικὴ δραστηριότητα. Οἱ Ψαλμοὶ τῆς Π.Δ., ἀλλὰ καὶ νέοι ψαλμοί, δοξολογίαι, εὐχαριστίαι, ὕμνοι καὶ εὐλογίαι ἐμπλούτισαν μετὰ τὸν καιρὸ τὶς λατρευτικὲς συνάξεις καὶ ἀπέτελεσαν τὴν χαρακτηριστικότερη μορφή ἀφιέρωσης στὸν Κύριο. Ὁ Ψλ. 109 παρατίθεται συχνότερα ἀπὸ οποιοδήποτε ἄλλο κείμενο στὴν Κ.Δ. ἀλλὰ καὶ στὴ μεταποστολικὴ γραμματεία. Ὁ λόγος εἶναι προφανής, καθὼς οἱ χριστιανοὶ κατανοοῦσαν τὸ Ψλ. 109,1 νὰ συνδέει στενὰ τὸν Χριστὸ μετὰ τὸν Θεό. Στὴν ιδέα αὐτὴ τοῦ ἔνθρονου Χριστοῦ στὰ δεξιὰ τοῦ Θεοῦ-Πατέρα στὸν οὐρανὸ ὑποστηρίζεται συχνὰ ὅτι ἀπέτελεσε μία ἀπὸ τὶς αἰτίαις ἐναρξῆς τῆς λατρείας τοῦ Χριστοῦ¹¹. Ἔτσι ἡ Ἁγία Γραφή ἀπέτελεσε πηγὴ ἐμπνεύσεως. Ἡ παρουσία τῶν ὕμνων μαρτυρεῖται ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Κ.Δ. στὶς ἐπιστολὰς (π.χ. Α΄ Κορ. 14,15. 26. Κολ. 3,16. Ἐφ. 5,19), στὰ εὐαγγέλια καὶ στὴν Ἀποκάλυψη¹². Σημαντικὴ νύξη στὴ λατρευτικὴ συνήθεια νὰ ψάλλονται

10. Βλ. γενικὰ γιὰ τὶς ὁμολογίαι πίστεως CULLMANN O., *Οἱ Ἀρχέγονες Χριστιανικὲς Ὁμολογίαι Πίστεως*, (μτφρ. Ἀ. Κουμάντου), Ἀθήνα 2005.

11. HURTADO L. W., *How on Earth Did Jesus Become a God?*, 22 καὶ 26.

12. Βλ. ἀρκετὰ παραδείγματα ὕμνων πού ἀναφέρονται στὴν Ἁγία Γραφή στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ π. Ι. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, «Τὸ Βιβλικὸ Ὑπόβαθρο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Τεχνῶν (Ναοδομίας καὶ Ὑμνογραφίας)», στὸ *Βιβλικὰ Ἀνάλεκτα. Συναγωγὴ Μελετῶν Καινοδιαθηκικῆς Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 2013, 210-219. Πρὸβλ. ἐπίσης τὶς μαρτυρίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, στίς

ὕμνοι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς βρίσκουμε στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἰγνατίου πρὸς Ἐφεσίους (4,1-2) καὶ πρὸς Ῥωμαίους (2,2) καὶ στὴν ἀναφορὰ τοῦ Πλίνιου (*Epistulae*, 10, 96, 7). Τὸ ἐρώτημα τώρα γιατί τὸ περιεχόμενο τῶν ὕμνων ἐξαρτᾶται σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντηθεῖ. Σὲ αὐτοὺς συχνὰ ἀναφέρονται οἱ σπουδαιότεροι σταθμοὶ τῆς θείας οἰκονομίας καὶ φυσικὰ ἡ πηγὴ τους δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή. Ἔτσι διάφορες προτυπώσεις σημαντικῶν προσώπων καὶ γεγονότων ἀξιοποιήθηκαν πολὺ νωρὶς στὴν ὕμνογραφία¹³, ἀλλὰ καὶ στὴν τέχνη, ὅπως θὰ δειχθεῖ παρακάτω.

Ὁ ἀγγελικὸς ὕμνος τοῦ Λκ. 2,14 χρησιμοποιήθηκε ἀρχικὰ στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν 3^ο μ.Χ., ἀν ὅχι ἤδη κατὰ τὸ 2^ο αἰ. καὶ ἀργότερα στὴ Δύση ὡς πρωινὸς ὕμνος. Χαρακτηριστικὰ δείγματα τέτοιων ὕμνικῶν συνθέσεων εἶναι οἱ τρεῖς ὕμνοι στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ κατὰ Λουκᾶν, οἱ ὕμνοι τῆς Ἀποκάλυψης (4,8-11· 5,9-14· 7,9-12· 11,15-18· 12,10-12· 15,3-4· 16,5-7· 19,1-4, 5-8) καὶ τὸ ἔργο Ὡδὲς τοῦ Σολομῶντα. Κοινὰ θέματα σὲ αὐτοὺς τοὺς ὕμνους ἀποτελοῦν ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἡ προῦπαρξη καὶ ἡ ἐξύψωσή του (Φιλ. 2,5-11· Κολ. 1,15-20· Ἰω. 1,1-18· Α΄ Τιμ. 3,16· Ἐβρ. 1,1-3· Α΄ Πέ. 3,18-19, 22). Οἱ Γνωστικοὶ ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸν 2^ο αἰ. χρησιμοποίησαν καὶ αὐτοὶ ὕμνους καὶ ψαλμοὺς τῆς Π.Δ. στὶς λατρευτικὲς τους συναθροίσεις.

Στὸ ἴδιο πλαίσιο κινήθηκαν καὶ οἱ πρῶτες δοξολογίες. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ εἴτε οἰκειοποιήθηκαν ὑπάρχουσες δοξολογίες τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ μὲ τὴν προσθήκη τῆς φράσης «διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Ῥωμ. 16,27· Ἰουδα 25· Διδαχὴ, 9,4. Α΄ Κλήμεντος, 58,2· 61,3. 64· 65,2. Μαρτύριο Πολυκάρπου, 14,3· 20,2· Β΄ Κορ. 1,20· Α΄ Πέ. 4,10· Ἰουστίνου, Α΄ Ἀπολογία, 65,3· 67,2), εἴτε δημιούργησαν νέες ποὺ ἀπευθύνονταν στὸ Χριστό (Β΄ Τιμ. 4,18· Β΄ Πέ. 3,18· Ἀπ. 1,5-6· Ἐβρ. 13,21· Α΄ Πέ. 4,11. Α΄ Κλήμ. 20,12· 50,7). Τὰ παραπάνω παραδείγματα προέρχονται γεωγραφικὰ ἀπὸ διαφορετικὲς περιοχὲς καὶ θεολογικὲς λατρευτικὲς

ὁποῖες ἡ ἐπίδραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ἐμφανῆς στὴ διατριβὴ τοῦ ἰδιοῦ, *Λειτουργικὲς Σκηνὲς καὶ Ὑμνοὶ στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη*, Θεσσαλονίκη 1999, 400-401. Βλ. καὶ DUNN J. D.G., *Did the First Christians Worship Jesus?: The New Testament Evidence*, Westminster John Knox Press, 2010, 30-42.

13. Σωστὰ ὁ π. Ι. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗΣ, «Τὸ Βιβλικὸ Ὑπόβαθρο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Τεχνῶν (Ναοδομίας καὶ Ὑμνογραφίας)», στὸ *Βιβλικὰ Ἀνάλεκτα*, 218, σημειώνει ὅτι οἱ ὕμνοι ποὺ ἀναφέρονται σὲ προτυπώσεις τοῦ σταυροῦ ἢ τῆς Θεοτόκου στὴν Π.Δ. εἶναι ἀναρίθμητοι.

παραδόσεις και έτσι προϋποθέτουν την ύπαρξη μιᾶς κοινῆς πρακτικῆς πού ανάγεται στίς ἀρχές τῆς νέας πίστεως¹⁴. Δείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου μαρτυροῦνται σέ ἀρκετά κείμενα τοῦ 2^{ου} καί 3^{ου} αἰ. μ.Χ. Οἱ δοξολογίες εἶναι ιδιαίτερα συχνές στά κείμενα αὐτῆς τῆς περιόδου. Περιέχουν τέσσερα χαρακτηριστικά στοιχεία. Ἀναφορά τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Χριστοῦ, συνήθως σέ δοτική, ἀπόδοση συγκεκριμένων γνωρισμάτων στό Θεό ἢ τόν Χριστό, ἀναφορά στήν αἰωνιότητα καί, τέλος, τήν κατάληξη «ἀμήν». Οἱ δοξολογίες ἐκλείνουν ἕνα λειτουργικό ἀπόσπασμα (Ρωμ. 11,36· Α΄ Τιμ. 1,17· Ἀπ. 4,9· 5,13 ἐξ· 7,12. Α΄ Κλήμ. 20,12· Διδ. 8,2· 10,2). Αὐτό φανερώνει ὅτι χρησιμοποιήθηκαν γιά νά κλείνουν τίς λατρευτικές συνάξεις τῶν χριστιανῶν.

Ἀσφαλῶς ἡ συχνότερη λατρευτική ἔκφραση τῶν μελῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων ἦταν ἡ προσευχή. Συχνά ὁ Παῦλος νουθετεῖ τοὺς χριστιανούς τῶν κοινοτήτων του νά προσεύχονται ἀδιαλείπτως, ἀλλά καί στό προοίμιο τῶν ἐπιστολῶν του χρησιμοποιεῖ συχνά προσευχές. Οἱ χαιρετισμοί καί οἱ εὐλογίες πού περιέχονται στίς ἐπιστολές του θεωροῦνται ὅτι ἀποκαλύπτουν χρήση λατρευτικοῦ ὕλικοῦ πού διαβάζονταν στίς συνάξεις τῶν πιστῶν στίς ὁποῖες ἀπευθύνονταν. Ἔτσι προκύπτει ὅτι ἡ Π.Δ. καί γενικά ὁ Ἰουδαϊσμός ἄσκησε φανερὴ ἐπίδραση καί σέ αὐτὴν τὴν περίπτωσι. Δεῖγμα ιδιωτικῆς προσευχῆς ἀποτελοῦν τὰ Πράξ. 7,59-60· Β΄ Κορ. 12,8-9 καί Ἐφ. 3,14-19¹⁵. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στά ἀπόκρυφα κείμενα τῆς Κ.Δ. οἱ προσευχές καί οἱ ἐπικλήσεις στὸν Ἰησοῦ εἶναι συχνότερες ἀπ' ὅ,τι στά κανονικά κείμενα. Αὐτὸ ὅμως ἔχει νά κάνει μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν χριστολογικῶν ἀντιλήψεων καί κυρίως τῶν λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων¹⁶. Ἡ Κυριακὴ προσευχὴ θὰ πρέπει νά ἀποτελέσει πολὺ νωρὶς τὸ μοντέλο τῆς λατρευ-

14. Βλ. τὸ 4^ο κεφάλαιο τῆς πρόσφατης μελέτης τοῦ Α. Β. MCGOWAN, *Ancient Christian Worship. Early Church Practices in Social, Historical, and Theological Perspective*, Michigan, Baker Academic, 2014.

15. ΣΚΑΛΤΣΗ Π., «Ὁ Προσευχόμενος Ἄνθρωπος κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο», σὺν *Λειτουργικὲς Μελέτες II*, Θεσσαλονίκη 2006, 268-269. Βλ. ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση τοῦ Ἐφ. 3,14-19 στὰ ΚΑΡΑΚΟΛΗ ΧΡ., «Δομὴ καί Θεολογία στήν πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολή: Τὸ Παράδειγμα τῆς Προσευχῆς τοῦ Παύλου στὸ Ἐφ. 3,14-19», σὺν *Ἁγία Γραφή καί Σύγχρονος Ἄνθρωπος. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2006, 214-229 καί ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Ἀποστόλου Παύλου Ἐπιστολὲς πρὸς Ἐφεσίους Φιλιππησίους Κολοσσαεῖς Φιλήμονα*, ΕΚΔ 10, Θεσσαλονίκη 1992, 145-151.

16. Παρουσίαση τῆς ἱστορίας τῆς ἔρευνας σχετικὰ μὲ τίς ἀπαρχές τῆς λατρειᾶς τοῦ Ἰησοῦ καί τίς ἀντιδράσεις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ σὺν HURTADO L. W., *How on Earth Did Jesus Become a God?*, 16-25.

τικῆς ιδιωτικῆς καὶ δημόσιας προσευχῆς¹⁷. Ἡ *Διδαχὴ* (8,3) ὀρίζει ἡ Κυριακὴ Προσευχὴ νὰ λέγεται τρεῖς φορές ἡμερησίως, ἐνῶ ἡ *Ἀποστολικὴ Παράδοση* κάνει λόγο γιὰ προσευχὴ ἑπτὰ φορές¹⁸. Οἱ χριστιανοὶ κατὰ τὸν 2^ο καὶ 3^ο αἰ. μ.Χ. συνήθιζαν νὰ προσεύχονται σὲ καθορισμένες ὥρες τῆς ἡμέρας. Γενικά, οἱ πηγὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ κάνουν λόγο γιὰ προσευχὴ τρεῖς φορές ἡμερησίως, ἐνῶ ἐκεῖνες ποὺ ἐκπροσωποῦν τὶς ἐκκλησίες τῆς Δύσης γιὰ πέντε φορές καὶ τὴ νύχτα. Ἡ ἀρχαιότερη πρακτικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρώτη καὶ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῶν Ἰουδαίων.

Ἡ ιδιωτικὴ προσευχὴ στὸν Κύριο Ἰησοῦ Χριστὸ μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Κ.Δ. Ὁ γνήσιος παῦλιος ἐπιστολὲς (*B' Κορ.* 12,8· *A' Θεσ.* 3,11-13· *Ρωμ.* 16,20β· *A' Κορ.* 16,23· *Γαλ.* 6,18· *Φιλ.* 4,23· *A' Θεσ.* 5,28· *Φιλιμ.* 25), οἱ Πράξεις (1,24· 7,59-60· 13,2), ἀλλὰ καὶ οἱ δευτεροπαῦλιος (*B' Θεσ.* 2,16-17· 3,5, 3,18· *A' Τιμ.* 1,12· *B' Τιμ.* 1,16-18· 4,22) τὴ δέχονται ὡς ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη. Οἱ προσευχῆς αὐτὲς θυμίζουν ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα ἐκεῖνες τῆς Π.Δ. Σύμφωνα μὲ τὶς Πράξεις καὶ τὶς παῦλιος ἐπιστολὲς οἱ χριστιανοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἐπικαλοῦνται τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου (*A' Κορ.* 1,2. *Ρωμ.* 10,12-14· *Πράξ.* 9,14, 21· 22,16· *B' Τιμ.* 2,22), ἰδέα ποὺ συχνὰ στὴν Π.Δ. ἀναφέρεται στὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ. Στὸ Πράξ. 13,2 οἱ προφῆτες καὶ δάσκαλοι στὴν Ἀντιόχεια λέγεται ὅτι βρισκόνταν σὲ λειτουργικὴ σύναξη λατρεύοντας τὸν Κύριο καὶ νηστεύοντας. Μολονότι ἔχουν διασωθεῖ ἀρκετὲς προσευχῆς τῆς ἐποχῆς τῆς Κ.Δ., τὸ σημερινό τους φιλολογικὸ ὑπόβαθρο δὲν ἀποκαλύπτει τίποτα γιὰ τὴ θέση τους στὶς λατρευτικὲς πρακτικὲς τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ παράδοση τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ εἶναι προφανὴς στὴν Κ.Δ.

Οἱ ἀρχαιότερες μορφὲς προσευχῆς τῆς μεταποστολικῆς περιόδου εἶναι οἱ εὐχαριστιακὲς προσευχῆς στὴ *Διδαχὴ* (8,2-3) καὶ οἱ εὐχὲς γιὰ τοὺς κυβερνήτες στὴν *A' Κλήμεντος* (61,1). Στὶς *Ἀποστολικὲς Διαταγὲς* βρισκόμε εἰδικὲς προσευχῆς γιὰ τοὺς πιστοὺς, τοὺς κατηχούμενους, τοὺς ἄρχοντες, τοὺς μετανοοῦντες, ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς νεκροὺς¹⁹. Ἡ συνήθης στάση προσευχῆς ἦταν ἡ

17. Βλ. σχετικὰ EBELING G., *Ἡ Προσευχὴ*, (μτφρ. Θ. Σωτηρίου), Ἀθήνα 1984.

18. Βλ. πληροφορίες στὰ ΣΚΑΛΤΣΗ Π., «Ἡ Θεολογία τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Νυχθημέρου», σὸ *Λειτουργικὲς Μελέτες I*, Θεσσαλονίκη 1999, 174 καὶ ΣΜΕΜΑΝ Α., *Ἡ Ἐκκλησία Προσευχομένη. Εἰσαγωγή στὴ Λειτουργικὴ Θεολογία*, (μτφρ. π. Δημ. Τζέρπου), Ἀθήνα 2003, 107-111. Πρὸβλ. τὴ μελέτη τοῦ P. F. BRADSHAW, *Daily Prayer in the Early Church: A Study of the Origin and Early Development of the Divine Office*, London, SPCK, 1981.

19. Βλ. πληροφορίες γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν χριστιανῶν γιὰ τοὺς νεκροὺς ἀδελφούς τους

ὄρθια μὲ τὰ χέρια σὲ ἔκταση. Στὰ κείμενα τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ γονυκλισίες. Στὶς *Ἔδρες τοῦ Σολομῶντα* διασώζεται πιθανότατα ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴ στάση τῆς προσευχῆς (27,1-3). Περιγράφεται ἡ ὄρθια στάση τοῦ προσευχόμενου μὲ τὰ χέρια σὲ ἔκταση σχηματίζοντας σχῆμα σταυροῦ (35,7· 37,1· 42,1-2). Παρόμοια ἀναφορὰ ὑπάρχει καὶ στὸ *Α΄ Κλήμεντος* 2,3. Ἡ στάση αὐτὴ χρησιμοποιεῖτο ἐπίσης ωρτίτερα ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐθνικοὺς κατὰ τὴν ὥρα τῆς προσευχῆς. Συνεπῶς πρόκειται γιὰ δάνειο καὶ χριστιανικὴ ἐπανερμηνεῖα μιᾶς παλαιᾶς λατρευτικῆς στάσης ὑπὸ τὸ φῶς ὅμως τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία ἔχει καταγράψει μερικὰ δείγματα ἐντοίχιας ζωγραφικῆς πού χρονολογοῦνται κατὰ τὴν προ-κωνσταντινειαὶ περίοδο, στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται διάφορες μορφές (συνήθως γυναικεῖες) προσευχόμενες σὲ παρόμοια στάση μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα²⁰. Σὲ κάποιους χριστιανικοὺς κύκλους ἐπιδιώκονταν κατὰ τὴν ὥρα τῆς προσευχῆς οἱ προσευχόμενοι νὰ ἀπενίζον τὴν ἀνατολή. Ἡ συνήθεια αὐτὴ εἶναι προχριστιανικὴ καὶ πρέπει νὰ συνδεόταν μὲ τὴ λατρεία τοῦ ἡλίου.

Ἐνα ἀκόμη κοινὸ γνώρισμα τῶν λατρευτικῶν συνάξεων τῶν πρώτων χριστιανῶν ἦταν καὶ ἡ προφητεία μὲ τὶς διάφορες ἐκδοχές τῆς. Ὁ Παῦλος ἀναφέρεται συχνὰ σὲ αὐτὴ τὴ συνήθεια καὶ τὴν κατατάσσει στὰ κοινὰ φαινόμενα πού ἀποδίδονται στὸ Ἅγιο Πνεῦμα (*Α΄ Κορ. 12,10* καὶ *Ρωμ. 12,6*). Χαρακτηριστικὴ περίπτωση τέτοιων φαινομένων ἀποτελεῖ ἡ γλωσσολαλία πού ἐκδηλωνόταν στὴν ἐκκλησία τῆς Κορίνθου (*Α΄ Κορ. 14*) κατὰ τὴ λατρευτικὴ σύναξη. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνθουσιαστικὲς ἐκδηλώσεις²¹ θεωροῦνταν ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο

κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες στὸ ΣΚΑΛΤΗ Π., «Ἡ ὑπὲρ τῶν Νεκρῶν Φροντίδα τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας», στὸ *Τὸ Μυστήριον τοῦ Θανάτου εἰς τὴν Λατρείαν τῆς Ἐκκλησίας. Πρακτικὰ Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Βόλος 5-7 Νοεμβρίου 2007*, Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 19, Ἀθήνα 2009, 118-122.

20. Βλ. σχετικὰ SNYDER G. F., *Ante Pacem: Archaeological Evidence of Church Life before Constantine*, Macon, Mercer University Press, 2003, 35-38.

21. BOUSSET W., *Kyrios Christos: A History of the Belief in Christ from the Beginnings of Christianity to Irenaeus* (μτφρ. STEELY J. E.), Nashville, Abington Press, 1970, 283-284. ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., «Πάντα δὲ εὐσημῶνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω (*Α΄ Κορ. 14,40*): Ἐννοια καὶ Σημασία τῆς Παύλειας Προτροπῆς στὴ Λειτουργικὴ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας», στὰ *Πρακτικὰ τῶν Ζ΄ Παυλείων*, «Ἐκκλησία καὶ Κόσμος κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο», Βέροια 2001, 303· ΙΩΑΝΝΙΔΗ Θ., «Πρωτοχριστιανικὴ Προφητεία. Ἱστορικὲς καὶ Θεολογικὲς Προσεγγίσεις», στὰ *Πρακτικὰ ΚΔ΄ Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2004, 13-38· ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π. - MEYENDORFF P., «Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Μέγας Ἀρχιερεὺς», στὸ *Τὸ Μυστήριον τῆς Ἱεροσύνης*.

τὸν Ἰησοῦ. Στὴν Κ.Δ. ἀναγνωρίζονται ἀρκετὰ παραδείγματα προφητικῶν ὁραμάτων, στὰ ὁποῖα ὁ Ἰησοῦς εἶναι εἴτε ὁ ὁμιλητῆς, εἴτε ἡ πηγὴ τοῦ προφητικοῦ λόγου. Ἀντίστοιχα παραδείγματα ἔχουμε καὶ στὶς Ὁδὲς τοῦ Σολομῶντα.

Ἐὰν δοῦμε τώρα πολὺ συνοπτικὰ τί συνέβη μὲ τὸ βάπτισμα καὶ τὴν εὐχαριστία. Αὐτὰ ἦταν τὰ κυριότερα μυστήρια τοῦ ἀρχέγονου χριστιανισμοῦ καὶ σηματοδοτοῦσαν τὸ σύνολο τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν. Καὶ τὰ δύο μυστήρια μαρτυροῦν ποικιλία μορφῆς καὶ σημασίας κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες. Ἡ ἴδρωση τῶν εἰδικῶν αὐτῶν τελετουργιῶν ἀπεδίετο στὸν ἴδιο τὸν Χριστὸ καὶ ἡ σύνδεση μὲ συγκεκριμένα περιστατικὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ του, ὅπως ἡ βάπτισμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὸ τελευταῖο δεῖπνο μὲ τοὺς μαθητῆς του, μπορεῖ νὰ διακριθεῖ ὀλοφάνερα.

Ἡ χριστιανικὴ κοινότητα θεωροῦσε ὅτι τὸ βάπτισμα συστήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ λίγο πρὶν τὴν ἀνάληψή του, μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ γίνεταὶ στὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ βάπτισμα ἀποτελοῦσε μνητικὴ τελετὴ γιὰ νέους πιστοὺς καὶ συνδεόταν μὲ τὴ μετάνοια καὶ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν²². Ὁ Παῦλος εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους πὺν κατανοοῦν τὸ βάπτισμα ὡς μία τελετὴ στὴν ὁποία ἐνεργοποιοῦνταν τελετουργικὰ ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (Ρωμ. 6,3-11)²³. Ἡ παλιὰ ζωὴ τοῦ πιστοῦ συνδεόταν μὲ τὸν θάνατο καὶ ἡ νέα μὲ τὴν ἀνάσταση. Τὸ βάπτισμα προσέφερε ἔτσι μία νέα γέννηση καὶ τὴ δωρεὰ τοῦ Πνεύματος²⁴.

Πρακτικὰ Ζ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 12, Ἀθήνα 2006, 46. ΤΣΑΛΑΜΠΟΥΝΗ Α., «Χαρίσματα καὶ Ἐνθουσιαστικὲς Τάσεις στὴν Ἀρχαία Ἐκκλησία. Τὸ Παράδειγμα τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου», στὰ Πρακτικὰ τῶν ΙΣΤ' Παυλείων, «Ἐκκλησία: Θεσμός καὶ Χάρισμα κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο», Βέροια 2010, 243-247. ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., Ἀποστόλου Παύλου Πρώτη πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή, ΕΚΔ 7, Θεσσαλονίκη, (ἀνατύπωση) 2011, 232-242.

22. Βλ. ΣΚΑΛΤΣΗ Π., «Ἡ Προβαπτισματικὴ Νηστεία», στὸ *Λειτουργικὲς Μελέτες I*, Θεσσαλονίκη 1999, 87 καὶ 91-93 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἱστορικὴ Διαμόρφωση τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος», στὸ *Λειτουργικὲς Μελέτες II*, Θεσσαλονίκη 2006, 325-329.

23. Γιὰ τὴ σχέση μὲ τὶς μυστηριακὲς λατρεῖες τῆς ἐποχῆς βλ. ΚΑΡΑΚΟΛΗ ΧΡ., Ἁμαρτία-Βάπτισμα-Χάρις (Ρωμ. 6,1-14). Συμβολὴ στὴν Παύλεια Σωτηριολογία, ΒΒ 25, Θεσσαλονίκη 2002, 127-149. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τὸ Ἱερό Μυστήριο τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος καὶ οἱ Μυστηριακὲς Λατρεῖες», στὸ *Χριστιανικὴ Λατρεία καὶ Εἰδωλολατρεία*, 216-222. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Χριστιανικὸ Μυστήριο καὶ Μυστηριακὲς Λατρεῖες», στὸ *Lex Orandi. Λειτουργικὴ Θεολογία καὶ Λειτουργικὴ Ἀναγέννηση*, Ἰδιόμελα 5, Ἀθήνα 2005, 140-143. Βλ. ἐπίσης ΑΤΜΑΤΖΙΔΗ Χ., Ἀπὸ τὴν Βιβλικὴ Ἔρευνα στὴν Πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Συνοπτικὴ Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης, ΒΒ 48, τ. 1, Θεσσαλονίκη 2010, 392-402.

24. Ἰω. 3,5. Τίτ. 3,5. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Α' Ἀπολογία, 61, 3.

Ἡ τέχνη δὲν ἀγνόησε τίς θέσεις αὐτῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ.Δ. σχετικὰ μὲ τὸ βάπτισμα καὶ ἔτσι συνέδεσε διάφορα περιστατικὰ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ ἀλλὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη μὲ αὐτό. Διακοσμώντας λοιπὸν οἱ χριστιανοὶ ταφικὰ συμπλέγματα μὲ διάφορα σύμβολα ἀλλὰ καὶ σκηνές ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, τίς ὁποῖες ἐρμηνεύαν σὲ σύνδεση μὲ τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος ἀλλὰ καὶ τῆς εὐχαριστίας, διακήρυτταν παραστατικὰ τὴ βεβαιότητα τῆς αἰώνιας ζωῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον τους νὰ διακηρυχθεῖ ἡ ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης ἐκ νεκρῶν ἀπεικονίζεται σὲ ὅλους τους χώρους, στοὺς ὁποίους ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ δείγματα χριστιανικῆς τέχνης τῶν πρώτων αἰώνων. Ὡς τυπολογίες τοῦ βαπτίσματος ἐρμηνεύονται διάφορες σκηνές ἐντοίχιας ζωγραφικῆς, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ διηγήσεις τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου, ὅπως ὁ γάμος στὴν Κανά (2,1-12), ἡ συζήτησις τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴ Σαμαρείτισσα (4,1-42) καὶ ἡ θεραπεία τοῦ παραλύτου στὴ Βηθεσδά (5,1-18)²⁵.

Ξεχωριστοὶ χώροι γιὰ βαπτισμούς, τὰ γνωστὰ βαπτιστήρια, ἐμφανίστηκαν κατὰ τὸν 4^ο αἰ. μ.Χ. Νωρίτερα τὸ βάπτισμα τελεῖτο σὲ ὁποιοδήποτε χωρὸν, ἀρκεῖ νὰ ὑπῆρχε νερό. Ἐνα ζήτημα πού ἔχει ἀπασχολήσει ἀρκετὰ εἶναι ἡ παρουσία τῶν κατηχομένων. Συχνὰ λέγεται ὅτι αὐτοὶ ὑπῆρχαν ἤδη ἀπὸ τὰ πρώτα χρόνια τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ πρώτα ἔξι κεφάλαια τῆς *Διδαχῆς* περιέχουν μιὰ ἠθικὴ κατηχητικὴ προετοιμασία γιὰ τὸ βάπτισμα, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους Ὁμιλία.

Κατὰ τὴν ἀποστολικὴν περίοδο ἡ εὐχαριστία τελεῖτο καθημερινὰ σὲ σύνδεση μὲ ἕνα ἀπλό γεῦμα ἀδελφικῆς ἀγάπης, στὸ ὁποῖο οἱ χριστιανοὶ βρισκόνταν σὲ κοινωνία μὲ τὸν Κύριο καὶ ἀποτελοῦσαν μιὰ οἰκογένεια μεταξύ τους. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ συμμετεῖχαν σὲ διάφορα δεῖπνα, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὑπέστησαν ραγδαία ἐξέλιξη κατὰ τίς πρώτες δεκαετίες²⁶. Ἐνα τέ-

25. Βλ. ἐρμηνευτικὴ ἀνάλυσις τῶν δύο θαυμάτων στὸ ΚΑΡΑΚΟΛΗ ΧΡ., *Ἡ Θεολογικὴ Σημασία τῶν θαυμάτων κατὰ τὸν κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Θεσσαλονίκη 1997, 95-118, 135-159. Βλ. ἐπίσης ὅλες τίς παραστάσεις πού κατανοήθηκαν ὡς τύποι τοῦ βαπτίσματος στὸ DANIÉLOU J., *Ἁγία Γραφή καὶ Λειτουργία. Ἡ Βιβλικὴ Θεολογία τῶν Μυστηρίων καὶ τῶν Ἑορτῶν κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1981, 78-123. Γιὰ ποιὸν παραλυτικὸ πρόκειται καὶ συνεπῶς σὲ ποιά διήγησις (τῶν Συνοπτικῶν ἢ τοῦ Ἰωάννη) στηρίζεται κάθε σχετικὸ δείγμα τῆς ἐντοίχιας ζωγραφικῆς βλ. τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ Μ., *Ἡ Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ στὴν Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1994, 42-53.

26. Βλ. σχετικὰ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Ἁγία Γραφή καὶ Εὐχαριστία. (Εἰσαγωγικὴ Μελέτη)», στὸ *Ἐπίκαιρα Ἁγιογραφικὰ Θέματα. Ἁγία Γραφή καὶ Εὐχαριστία*, ΒΒ 15, Θεσσαλονίκη 2000, 14-28. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Παῦλος. *Τομὲς στὴ Θεολογία του*, ΒΒ 31, Θεσσαλονίκη 2004, 153-155. ΠΑΣΣΑΚΟΥ

τοιο ιερό δείπνο πού σηματοδοτούσε την κοινωνία τῶν μελῶν τῆς νέας πίστεως, ἀποτέλεσε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, κύριο χαρακτηριστικό τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν²⁷. Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία τοῦ μυστηρίου προέρχεται ἀπὸ τὸν Παῦλο καὶ εἶναι τὸ Α΄ Κορ. 11,23-26²⁸. Ἀσφαλῶς ἡ λατρευτικὴ αὐτὴ πρακτικὴ προέρχεται ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς κύκλους. Ἀπὸ τὸ Α΄ Κορ. 11,20-21 προκύπτει ὅτι τὸ κοινὸ δείπνο τῆς ἀγάπης (Ἰούδα 12) προηγεῖτο τῆς εὐχαριστίας. Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 2^{ου} αἰ. μ.Χ. ἡ «εὐχαριστία» ἔγινε τεχνικός ὄρος πού στοὶ ἐξῆς δήλωνε τὸ ἴδιο τὸ γεῦμα. Τὸ Κυριακὸ Δεῖπνο ἦταν μία ἀνάμνηση τῆς ἐξιλαστήριας προσφορᾶς τοῦ Ἰησοῦ καὶ μία τελετὴ πού δήλωνε τὴν ἔνωση τῶν πιστῶν μὲ τὸν λυτρωτὴ τους. Σίγουρα ὅμως ἀποτελοῦσε κοινωνία τῶν πιστῶν μεταξὺ τους ὡς μέλη τοῦ ἑνὸς σώματος καὶ μία εὐχαριστία πρὸς τὸν Κύριο πού θυσιάστηκε γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1^{ου} αἰ. μ.Χ. ἡ εὐχαριστία τελεῖτο κατὰ τὸ βράδυ τοῦ Σαββάτου²⁹, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 2^ο αἰ. καὶ ἐξῆς κατὰ τὸ πρωὶ τῆς Κυριακῆς³⁰. Ἡ χρονικὴ αὐτὴ μετακίνηση συνδέεται καὶ μὲ τὴ μαρτυρία τῶν εὐαγγελίων γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀνάστασης τοῦ Κυρίου.

Δ., *Εὐχαριστία καὶ Ἱεραποστολή. Κοινωνιολογικὲς Προϋποθέσεις τῆς Παύλειας Θεολογίας*, Ἀθήνα 1997, 237-274. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «...μετὰ τῶν ἔθνῶν συνήσθεν... (Γαλ. 2,12): Ὁ Συμβολισμὸς τῆς Τροφῆς στὴν Ἰουδαϊκὴ καὶ στὴν Πρωτοχριστιανικὴ Παράδοση. Ἡ Συνδρομὴ τῆς Πολιτιστικῆς Ἀνθρωπολογίας», στὸ *Θεολογία καὶ Κοινωνία σὲ Διάλογο. Νέες Ἑρμηνευτικὲς Προσεγγίσεις στὴν Καινὴ Διαθήκη*, BB 18, Θεσσαλονίκη 2001, 101-130. SZABLEWSKI M., «Public Character of the Eucharist in the Early Church», *ACR* 69 (1992) 395-402. SMITH D. E.-TAUSSIG H. E., *Many Tables. The Eucharist in the New Testament and Liturgy Today*, London, SCM, 1990. MAZZA E., *The Origins of the Eucharistic Prayer*, Collegeville, 1995, 16-30. LIGIER L., «The Origins of the Eucharistic Prayer: From the Last Supper to the Eucharist», *StLi* 9 (1973) 161-185.

27. HOFIUS O., «Κοινωνία στὴν Τράπεζα τοῦ Κυρίου. Ἡ Μαρτυρία τῆς Καινῆς Διαθήκης», *ΔΒΜ* 24 (2006) 110-112. VASSILIADIS P., *Eucharist and Witness. Orthodox Perspectives on the Unity and Mission of the Church*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts 1998, 3-5. ΦΟΤΟΠΟΥΛΟΣ J., *Τὰ Θυσιαστήρια Δεῖπνα στὴ Ρωμαϊκὴ Κόρινθο. Μία Κοινωνικο-ρητορικὴ Ἀνάλυση τοῦ Α΄ Κορ. 8,1-11,1*, (μτφρ. Γκουτζιούδη Μ.), BB 37, Θεσσαλονίκη 2006, 254.

28. MCGOWAN A. B., «Is There a Liturgical Text in the Gospel?: The Institution Narratives and their Early Interpretative Communities», *JBL* 118 (1999) 77-80. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Ἡ Βιβλικὴ Θεώρηση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας», στὸ *Lex Orandi*, 161-167. Βλ. καὶ τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Γ. Α. ΓΑΛΙΤΗ, «Γραφὴ καὶ Εὐχαριστία σὲς Πρωτοχριστιανικὲς Συνάξεις», στὸ *Ἁγία Γραφὴ καὶ Ἀρχαῖος Κόσμος. Τιμητικὸ Ἀφιέρωμα στὸν Ὁμότιμο Καθηγητὴ Ἰωάννη Α. Γαλιτῆ*, Θεσσαλονίκη 2010, 27-51.

29. CABANISS A., «Early Christian Nighttime Worship», *JBR* 25 (1957) 32.

30. Βλ. πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων στὸ BARTLET J. V., «The Sunday Worship of the Primitive Christians», *BW* 26 (1905) 343-351.

Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἀκόμη δὲν ἔχει καταλήξει ἂν οἱ εὐχαριστιακὲς συναθροίσεις τῶν χριστιανῶν εἶχαν δεχθεῖ περισσότερες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς συναγωγῆς καὶ τὰ λατρευτικὰ δεῖπνα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἢ τὰ συμπόσια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου³¹. Ἡ ἐπιστημονικὴ συζήτηση συνεχίζεται μὲ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐρευνητῶν ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ εὐχαριστία τῶν χριστιανῶν δὲν ἦταν ἓνα ἀπλό ἀναμνηστικὸ δεῖπνο πρὸς τιμὴ ἑνὸς νεκροῦ ἤρωα. Ὁ Ἰησοῦς ἦταν παρὼν σὲ αὐτὸ καὶ οἱ πιστοὶ του διατηροῦσαν ἔτσι τὴν κοινωνία μαζί του³². Δὲν ὑπῆρχε ἀνάλογη ἀντίληψη γιὰ ἓναν ἀντίστοιχο λατρευτικὸ ρόλο ποῦ νὰ ἀποδιδόταν σὲ κάποιον πρόσωπο, ἄλλο ἀπὸ τὸν Θεό, σὲ ὅλες τὶς ἐκδοχὰς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Ἡ τέλεση τῆς εὐχαριστίας μὲ τὶς κατάλληλες προσευχὰς ἀποτελοῦσε τὸ κεντρικὸ γεγονός τῆς δημόσιας λατρείας. Ἡ ἀρχικὴ ἀπλότητα τῆς τελετουργίας περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ἰουστῖνο, ὁ ὁποῖος συνδέει τὴν εὐχαριστία μὲ τὰ ἰδρυτικὰ λόγια τῶν εὐαγγελίων³³. Ἀπὸ τὶς προσευχὰς ποῦ λέγονταν μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἀρχικὰ τὴ γενικὴ εὐχαριστιακὴ προσευχή, ἡ ὁποία τελείωνε μὲ τὸ γνωστὸ τρισάγιο ὕμνο τοῦ Ἦσ. 6,3 «καὶ ἐκέκραγον ἕτερος πρὸς τὸν ἕτερον καὶ ἔλεγον· Ἄγιος ἄγιος ἄγιος κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ». Ἀκολουθοῦσε ἡ προσευχὴ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν προσφερομένων δώρων μὲ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονταν τὰ ἰδρυτικὰ λόγια τοῦ μυστηρίου καὶ ἡ Κυριακὴ Προσευχὴ. Τέλος, προφέρονταν εὐχὰς γιὰ ὅλους τοὺς πιστοὺς. Ἡ συνάθροιση τῶν πιστῶν ἀνταποκρινόταν κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴ συνήθεια, ἡ ὁποία ἐφαρμοζόταν ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους

31. CABANISS A., «Liturgy-Making Factors in Primitive Christianity», *JR* 23 (1943) 52-54 καὶ τοῦ ἴδιου, «The Worship of the Most Primitive Christianity», *JBR* 26 (1958) 320. Πρὸβλ. ROUWHORST G., «The Roots of the Early Christian Eucharist: Jewish Blessings or Hellenistic Symposia?», σὲ GERHARDS A. - LEONHARD C. (ἐκδ.), *Jewish and Christian Liturgy and Worship*, 295-308. BARKER M., *The Great High Priest: The Temple Roots of Christian Liturgy*, London, T&T Clark, 2003, 73-102. CHILTON B., «The Eucharist-Exploring Its Origins», *BR* (1994) 36-43. LANG B., «The Eucharist-A Sacrificial Formula Preserved», *BR* (1994) 44-49. JENSEN R. A., «Dining in Heaven», *BR* (1998) 32-39.

32. Βλ. HURTADO L. W., *At the Origins of Christian Worship: The Context and Character of Earliest Christian Devotion*, Grand Rapids, Eerdmans, 2000, 60. Πρὸβλ. Π. Βασιλειάδη, «Τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον», στὸ *Lex Orandi*, 194 καὶ KOESTER H., «Eschatological Thanksgiving Meals: From the *Didache* to Q and Jesus», στὸ *Ἁγία Γραφή καὶ Σύγχρονος Ἄνθρωπος. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2006, 539-546.

33. Α' Ἀπολογία, 65,3-4. 67,4. Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος, 41,1, 3 καὶ 117,3.

στή λατρεία με την έκφωηση των «*ἀμὴν*» καὶ «*Κύριε ἐλέησον*». Εὐχαριστίες καὶ εὐλογία τεριμάτιζαν τὴν τελετουργία τῆς εὐχαριστίας.

Ἡ κατανόηση τῆς εὐχαριστιακῆς προσφορᾶς στὸ πλαίσιο τῆς μοναδικῆς ἐξιλαστήριας θυσίας τοῦ Χριστοῦ στὸ σταυρὸ ἐγίνε τὸ κέντρο τῆς λατρείας τῆς νέας πίστεως. Τὸ σημαντικότερο σημεῖο ὅμως, τὸ ὁποῖο ἀναδείχθηκε πρόσφατα στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, εἶναι ὅτι ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ διαπλέκονται ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴν εὐχαριστία παίρνουν νόημα καὶ σημασία ἀπὸ τὸ κυρίαρχο, τὸ ἕνα καὶ μοναδικό, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἐσχατολογικό³⁴.

Οἱ σκηνὲς μὲ δεῖπνα καὶ συνδαιτημόνες στίς κατακόμβες ἐρμηνεύονται συχνὰ ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ὅτι συνδέονταν μὲ διάφορες περιστάσεις καὶ ὄχι ἀποκλειστικά μὲ τὴν εὐχαριστία. Οἱ ἀγάπες ἢ τὰ νεκροδεῖπνα δὲν μποροῦν νὰ ἀποκλειστοῦν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἐσχατολογικοῦ δεῖπνου (*Μκ. 14,25· Λκ. 13,29· 14,15-24*), ἀκόμη καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀναστημένου Ἰησοῦ ποὺ γευματίζει μὲ τοὺς μαθητὲς του (*Ἰω. 21,1-14*) φαίνεται πὼς συνδέονται μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο μὲ αὐτὲς τὶς σκηνὲς.

Ὁ ἀρχέγονος χριστιανισμὸς ἀναδύθηκε μέσα ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ ἀσφαλῶς κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια εἶχε υἱοθετήσει τὴν εἰκονοφοβικὴ καὶ ἀνεικονικὴ θέση τῆς θρησκευτικῆς του κοιτίδας. Ἡ αὐστηρὴ ἐντολὴ τοῦ Ἐξ. 20,4 «*οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἰδῶλον οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω καὶ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς*» λειτουργοῦσε σίγουρα ἀποτρεπτικά καὶ ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται πειστικότερα ἢ καθυστέρηση στὴν ἐμφάνιση ὁποιασδήποτε μορφῆς χριστιανικῆς τέχνης. Οἱ ἀπολογητὲς τοῦ 2^{ου} αἰῶνα συχνὰ ἀντιμετώπιζαν τὶς διαφορὲς πτυχὲς τῆς τέχνης τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου ὡς εἰδωλολατρία. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ὅμως, ὁ χριστιανισμὸς υἱοθέτησε τελικὰ τὴ συνήθεια τοῦ περιβάλλοντός του νὰ ἐκφράζει καλλιτεχνικὰ τὶς θρησκευτικὲς του ἀντιλήψεις καὶ τὶς τελετουργικὲς του δραστηριότητες. Οἱ ἐρευνητὲς τοποθετοῦν τὴν ἀπαρχὴ αὐτῆς τῆς τέχνης³⁵ γύρω στὸ 180 μ.Χ. Ὁ χριστιανικὸς κόσμος ἀναγνωρίζει σταθερὰ ὅτι κάθε μορφὴ τῆς τέχνης του θεμελιώνεται πρωτίστως στὴν Ἁγία Γραφή³⁶, ἀλλὰ καὶ τροφοδοτεῖται διαρκῶς ἀπὸ αὐτήν.

34. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., *Ἐνότητα καὶ Μαρτυρία: Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Μαρτυρία καὶ Διαθρησκειακὸς Διάλογος - Ἐγχειρίδιο Ἱεραποστολῆς*, Θεσσαλονίκη 2007, 250-253 καὶ 257-258. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ Εὐχαριστία ὡς Στοιχεῖο Περιεκτικότητος καὶ Ἐνότητας στὴν Ἐκκλησιολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης», *ΔΒΜ* 24 (2006) 77-105.

35. SNYDER G., *Ante Pacem*, 2 καὶ 295-297.

36. Τὰ προσιμότερα δείγματα ἀπεικόνισης σκηνῶν τῆς Κ.Δ. ἐντοπιζοῦνται στὴ Δούρα-Εὐρω-

Θά μπορούσαμε να ομαδοποιήσουμε τα πρώτα δείγματα τέχνης του χριστιανισμού σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν τα δείγματα εκείνα της τέχνης που προέρχονται από πρότυπα του έθνικου περιβάλλοντος και ο χριστιανισμός τα υιοθέτησε για να εκφράσει δικές του αλήθειες. Οί ειδικοί θεωρούν συχνά τα διάφορα αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν από την καθημερινή ζωή με ειδική όμως χριστιανική συμβολική σημασία³⁷ μία δεύτερη κατηγορία. Τέλος, ένας μεγάλος αριθμός σκηνών σε νωπογραφίες και ανάγλυφες παραστάσεις που έχουν ανακαλυφθεί μέχρι σήμερα, οί οποίες προέρχονται από γνωστές βιβλικές διηγήσεις αποτελούν την τρίτη κατηγορία. Έκείνο που αξίζει εδώ να σημειωθεί είναι ότι η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει θέματα που συνδέονται επίσης με διάφορα θέματα της Άγίας Γραφής, έστω και αν δεν απορρέουν από συγκεκριμένες βιβλικές διηγήσεις και συνήθως είναι από τις πρώτες χρονικά μορφές χριστιανικής τέχνης. Έδώ ανήκουν παραστάσεις όπως: ο καλός ποιμένας³⁸, ο ψαράς³⁹, ο φιλόσοφος/διδάσκαλος⁴⁰, διάφορες μορφές δεομένων ανθρώπων⁴¹, σκηνές δείπνων, κ.λπ. Η υιοθέτηση των προτύπων αυτών από τον έθνικό κόσμο είναι όρατη, ειδικότερα με την εμφάνιση του Χριστού ως

πό (α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.). Βλ. ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ Μ., *Η Ίαση του Παραλυτικού στην Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Εικονογραφία*, 39.

37. JENSEN R. M., *Understanding Early Christian Art*, New York, Routledge, 2000, 17. 'Ο Κλήμης ο Άλεξανδρέας μάς πληροφορεί «Αί δέ σφραγίδες ήμιν έστων πελειάς ή ήχθϋς ή καϋς ούριοδρομοϋσα ή λύρα μουσική, ή κέχρηται Πολυκράτης, ή άγκυρα ναυτική, ήν Σέλευκος ένεχαράττετο τή γλυφή, καν άλιεύων τίς ή, άποστόλου μεμνήσεται και των έξ ύδατος άνασπωμένων παιδιών». Βλ. *Παιδαγωγός*, 3, 11, 59, 2.

38. Έχουν καταμετρηθεί πάνω από 120 δείγματα. Βλ. WILLIAMSON B., *Christian Art: A Very Short Introduction*, VSI 107, New York, Oxford University Press, 2004, 4. Η επίδραση του Έξ. 34 και του Ίω. 10, όπως και των Μτ. 18,12-13//Λκ. 15,3-7 θά πρέπει να ήταν καθοριστική. Βλ. αναλυτικά για τη χρήση του προβάτου και του ποιμένα στην Κ.Δ. στο ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΔΗ Μ., *Φύσις Θηρίων. Η χρήση της Ζωικής Ποικιλότητας στην Καινή Διαθήκη και στο Περιβάλλον της*, Θεσσαλονίκη 2013, 325-350. Ακόμη και η μορφή του ποιμένα να κουβαλά έναν κάδο με γάλα μπορεί να έχει δεχθεί τις επιδράσεις των Α' Κορ. 3,1-2. Έβρ. 5,12-13. Α' Πέ. 2,2 και να συνδέθηκε λειτουργικά με την προσφορά γάλακτος και μελιού στα νεοφώτιστα μέλη της Έκκλησίας.

39. Αν και το συγκεκριμένο μοτίβο γνωρίζει διάφορες παραλλαγές, τα Μτ. 4,18-19//Μκ. 1,16-17//Λκ. 5,1-11. Τωβ. 6,3-9. Μτ. 17,27. Ίω. 21,1-8 αποτελούν σίγουρα άφορμή.

40. Έκτός από τον Χριστό, με φιλοσοφική ένδυση παρουσιάζονται και άλλες βιβλικές προσωπικότητες, όπως ο Μωυσής, ο Ίώβ, ο Δανιήλ και ο Ίωάννης ο Βαπτιστής.

41. Έχει υποστηριχθεί ότι το Α' Τιμ 2,8 έχει επηρεάσει αυτό το μοτίβο, αν και δεν αποτελεί αποκλειστικότητα του χριστιανικού κόσμου.

ἽΟρφέα⁴² ἢ Ἀπόλλωνα/Ἡλίου⁴³. Ἀσφαλῶς καὶ ἡ δευτέρα κατηγορία συνδέεται ἐπίσης μὲ ποικίλα βιβλικὰ θέματα. Περιστέρια, παγώνια, σταφύλια⁴⁴, ψάρια⁴⁵, πλοιάρια, ἄγκυρες, λύχνοι, φοίνικες παραπέμπουν ὅλα εἴτε στὸ βάπτισμα καὶ τὴν εὐχαριστία, εἴτε στὸν σταυρικὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Ὅταν ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἀναπτύχθηκε μετὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας τοῦ κράτους ἡ τρίτη κατηγορία θεμάτων γνώρισε μεγαλύτερη ἀνάπτυξη. Τότε ἐμφανίστηκαν σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς τελευταίας ἑβδομάδας τοῦ Χριστοῦ, τόσο ἀπὸ τὴν Κ.Δ. ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη γραμματεία. Ἔτσι ὁ Κύριος τῆς Ἐκκλησίας παρουσιαζόταν τώρα ὡς νομοδότης, διδάσκαλος ἢ ἔνθρονος βασιλιάς μὲ συνέπεια νὰ ἐξαφανιστοῦν σταδιακὰ οἱ παλαιότερες ἐκδοχὲς στὴν ἀπεικόνισή του. Αὐτὸ τὸ διάστημα οἱ μορφὲς τῶν ἀποστόλων ἄρχισαν νὰ κάνουν ἐντονότερη τὴν παρουσία τους μὲ τὸν Παῦλο καὶ τὸν Πέτρο νὰ ὑπερέχουν ἔναντι τῶν ὑπολοίπων⁴⁶.

Τὰ δείγματα τῆς χριστιανικῆς τέχνης τῆς προ-κωνσταντίνειας περιόδου προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Ἰταλία (ἐλάχιστα δείγματα ἔχουμε στὴ Συρία, Μικρὰ

42. Ἡ περίπτωση νὰ ἔχει ἐπιδράσει καὶ ἡ παλαιοδιαθηκικὴ εἰκόνα τοῦ Δαβὶδ νὰ παίζει λῶρα στὴν ἀντίστοιχη ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ πού συνήθως ἀποδίδεται στὸν τύπο τοῦ ἽΟρφέα εἶναι πιθανὸ μετὰ τὴν ἀνακάλυψη μιᾶς παράστασης σὲ ψηφιδωτὸ μιᾶς συναγωγῆς στὴ Γάζα. Βλ. σχετικὰ GREEN C. K., «King David's Head from Gaza Synagogue Restored», *BAR* 20 (1994) 58-63.

43. Ἡ μεταφορὰ τοῦ Χριστοῦ ὡς τὸ φῶς τοῦ κόσμου στὰ Μτ. 4,16. Ἰω. 1,4-5, 9. Ἐφ. 5,14 ἢ ὡς ἥλιος τῆς δικαιοσύνης στὸ Μτ. 5,45 δὲν θὰ εἶχε ἀσφαλῶς περάσει ἀπαρατήρητη.

44. Στὸ Ἰω. 15,1-5 ὁ Ἰησοῦς παρουσιάζεται ὡς «ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή». Ἀμπέλι, σταφύλια καὶ κρασὶ ἀξιοποιοῦνται ὅλα συμβολικὰ στὴν τέχνη καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ἡ ἀφορμὴ δίδεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλικῶν διηγήσεων.

45. Τὸ ψάρι ἢ τὰ ψάρια ὡς σύμβολο, ὅταν ὑπάρχουν μόνον οἱ ἑκατὸν μὲ ἄλλα καθημερινὰ ἀντικείμενα, συνδέονται μὲ τὶς δύο διηγήσεις τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων καὶ τῶν ἰχθύων στὰ εὐαγγέλια (Μκ. 6,35-44 καὶ 8,1-8 καὶ τὰ παράλληλά τους) καὶ ἔτσι αὐτὸ ἢ αὐτὰ συνδέθηκαν μὲ τὴν εὐχαριστία ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ βάπτισμα. Τὸ ψάρι ἀκόμη, χρησιμοποιήθηκε καὶ ὡς χριστολογικὸ σύμβολο. Γιὰ τὶς διηγήσεις τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων καὶ τῶν ἰχθύων βλ. σχετικὰ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιο*, ΕΚΔ 2, Θεσσαλονίκη 1988, 219-225 καὶ 252-255. ΑΤΜΑΤΖΙΔΗ Χ., «Ὁ Χορτασμός τῶν Πέντε Χιλιᾶδων (Μτ 14,13-21· Μκ 6,34-44· Λκ 9,10-17· Ἰω 6,1-14)». Μία Φουνταμενταλιστικὴ Ἑρμηνευτικὴ Προσέγγιση, στὸ *Κριτικὲς Ἀναγνώσεις τῶν Βιβλικῶν Κειμένων. Ἑρευνητικὲς Ἐπισκέψεις σὲ Βιβλικὰ Τοπία, Τόμος Α*, ΒΒ 46, Θεσσαλονίκη 2010, 51-88. Κ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Ἡ Ρητορικὴ Ἀνάλυση τῆς Γραφῆς. Σύντομη Παρουσίαση καὶ ἓνα Παράδειγμα (Λκ 9, 10-22)», στὴν *ΕΕΘΣ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας* 8, Θεσσαλονίκη 2003, 159-192 καὶ ἐπίσης ΣΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Γλώσσα καὶ Ἑρμηνεία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Γλωσσολογικὲς καὶ Θεολογικὲς Ἑρμηνευτικὲς Δοκιμὲς*, 2004, 97-119.

46. JENSEN R. M., *Understanding Early Christian Art*, 20.

Άσία, Ελλάδα, Ισπανία και Β. Αφρική) και συνδέονται με τις υπόγειες νεκροπόλεις της Ρώμης. Κατά την εποχή της Κ.Δ. οι οικίες κάποιων μελών⁴⁷ των χριστιανικών κοινοτήτων αποτέλεσαν τους πρώτους χώρους που φιλοξένησαν τις λατρευτικές συναθροίσεις, αφού δεν υπήρχαν ακόμη ειδικοί χώροι. Ήξάλλου η Κ.Δ. διαμόρφωσε τη θέση ότι οι παραπάνω χώροι, όπως και μετά την αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους και την ανοικοδόμηση των ναών, δεν αποτελούσαν αποκλειστικούς χώρους κατοικίας του Θεού, ούτε η λατρεία του Κυρίου περιοριζόταν μόνο σε αυτούς. Τα ευρήματα των πρώτων αιώνων περιορίζονται μόνο σε δύο τύπους: α) νωπογραφίες στις κατακόμβες και β) σαρκοφάγοι. Στις σαρκοφάγους τα θέματα από την Άγία Γραφή είναι εμφανέστατα. Τα πλέον δημοφιλή ήταν η ιστορία του Ίωνά, του Νώε, του Άδάμ και της Εύας, του Δανιήλ, η θυσία του Ίσαάκ και η ανάσταση του Λαζάρου. Πολλά από τα βιβλικά θέματα αυτής της περιόδου επιλέχθηκαν με άφορη τις δυσκολίες και τους διωγμούς των χριστιανικών κοινοτήτων. Οι έχθρικές καταστάσεις που βίωναν αποτυπώνονται σε θέματα, στα όποια παρουσιάζονται ο Ίσαάκ, ο Νώε⁴⁸, ο Δανιήλ και οι τρεις παίδες, ή Σουσάννα, κ.λπ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τονιζόταν η σωτηριώδης παρέμβαση του Θεού στην ιστορία. Όταν αργότερα σταμάτησαν οι διωγμοί και η Έκκλησία πλέον δεν κινδύνευε, τα θέματα αυτά αντικαταστάθηκαν με άλλα.

Η προτίμηση σε διάφορα θέματα από την Π.Δ. μπορεί να δικαιολογηθεί αφ' ενός, διότι πολλές διηγήσεις της επανεργιμενέτηκαν από τους χριστιανούς υπό το πρίσμα της Κ.Δ. και αφ' άλλου εξαιτίας της αγωνίας τους να τονίσουν τη συνέχεια των δύο διαθηκών. Συγκεκριμένες βιβλικές προσωποποιήσεις εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα σε σχέση με άλλες και φυσικά το ίδιο παρατηρείται και στις διάφορες βιβλικές διηγήσεις που χρησιμοποιήθηκαν στην τέχνη κατά τους πρώτους αιώνες⁴⁹. Θα συναντήσουμε δηλαδή πολλές φορές τον

47. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΔΗ Μ., «Η Συνδρομή της Τοπογραφίας και της Αρχαιολογικής Μαρτυρίας στην Κατανόηση του Χώρου Δράσης των Χριστιανών της Κορίνθου», στο *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με τη Συνδρομή της Αρχαιολογίας*, 81-84 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η Οικογενειακή Ζωή και οι Αρχαιότητες της Έποχής του άπ. Παύλου», στο *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με τη Συνδρομή της Αρχαιολογίας*, 98.

48. Βλ. ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ Μ., «Νώε-Κιβωτός-Κατακλυσμός. Εικονογραφική Προσέγγιση», στο *Καιρός, Αφιέρωμα στον Καθηγητή Δ. Δόικο*, Θεσσαλονίκη 1994, 636-645.

49. Ο κύκλος του Ίωνά αριθμεί σχεδόν 100 περιπτώσεις σε νωπογραφίες στις κατακόμβες και σε ανάγλυφες παραστάσεις σε σαρκοφάγους μόνο στην προ-κωνσταντινεία περίοδο. Ακολουθούν σε συχνότητα ο Νώε, ο Μωυσής, ο Άδάμ και η Εύα, ο Δανιήλ, ενώ από την Κ.Δ. μόνο

Ἄβραάμ νὰ προσφέρει τὸν Ἰσαάκ ἢ τὸν Ἰωνᾶ, ἀλλὰ δὲν θὰ ἀνακαλύψουμε προσωπικότητες, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ Ἰακώβ, τοῦ Ἰωσήφ ἢ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Χαρακτηριστικότερα ἀκόμη δὲν θὰ συναντήσουμε τὸν Μωυσῆ νὰ διασχίζει τὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα, ἀλλὰ θὰ μετρήσουμε πολλές φορές σκηνές μὲ τὸν ἴδιο νὰ χτυπᾶ τὸ βράχο καὶ νὰ ἀναβλύζει νερό. Αὐτὸ ἀποδεικνύει τὴ σημασία τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴν πίστη καὶ τὸν καθημερινὸ βίον τῶν χριστιανῶν ἀλλὰ καὶ τὴν κατανόηση συγκεκριμένων γεγονότων ποὺ καταγράφονται σὲ αὐτὴν σὲ σύνδεση μὲ τὴ λατρευτικὴ δραστηριότητα τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων. Ἡ θεολογικὴ ἔμφαση ποὺ ἐπιθυμοῦσε ἡ Ἐκκλησία νὰ δώσει κατὰ καιροὺς ἢ οἱ ἰδιαίτερες συνθήκες διαβίωσης τῶν μελῶν τῆς σὲ σχέση μὲ τὸν ἐθνικὸ κόσμον εἶναι κάτι ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀγνοεῖται. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε ὅτι θέματα ὅπως ἡ γέννηση, ἡ μεταμόρφωση, ἡ σταύρωση ἢ ἡ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἔγιναν αἰῶνες ἀργότερα δημοφιλῆ, ἐνῶ ἀντίθετα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες δὲν ἐμφανίζονται.

Ἡ ραγδαία ἐξάπλωση τῆς χριστιανικῆς τέχνης ἀπὸ τὸν 4^ο αἰ. καὶ μετὰ, ἔχει φυσικὰ νὰ κάνει μὲ τὴν αὔξηση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ἐλευθερία στὴ δημόσια λατρεία, τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία πολλῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἀνάγκη διακόσμησης τῶν χώρων καὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς λατρείας καὶ κυρίως μὲ τὴν προστασία ποὺ παρείχε πλέον ὁ αὐτοκράτορας (τὰ συνεργεῖα τῶν καλλιτεχνῶν πληρώνονταν ἀπὸ τὸ κράτος). Ἔτσι οἱ ἀρχικὲς συμβολικὲς ἀναπαραστάσεις ἐξαφανίστηκαν καὶ οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ Χριστοῦ ἐξέφραζαν περισσότερο τὸ δογματικὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησίας⁵⁰. Ἔτσι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χρι-

ἡ βάπτισμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἡ Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου παρουσιάζονται συχνότερα ἀπὸ ἄλλες σκη-
νές, ἀλλὰ σὲ καμία περίπτωση δὲν συγκρίνονται ποσοτικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς Π.Δ. Γιὰ τὴν προ-
τίμηση τῆς ἀπεικόνισης τῆς ἀνάστασης τοῦ Λαζάρου καὶ τὴ συχνὴ παρουσία τῆς σκηνῆς βλ.
SNYDER G., *Ante Pacem*, 61 καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ JENSEN R. M., «The Raising of
Lazarus», *BR* (1995) 20-28. Ἀσφαλῶς ἡ προτίμηση στὴν ἱστορία τοῦ Ἰωνᾶ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν
συνδέεται μὲ τὴ συμβολικὴ τῆς χρῆση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰησοῦ στὰ Μτ. 12,39-40 (Πρβλ. Μτ. 16,4
καὶ Λκ. 11,29), ὅπου τὸ γνωστὸ περιστατικὸ συνδέεται μὲ τὴν ταφή καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ ἰδίου.
Κατὰ παρόμοιο τρόπο ἡ ἱστορία τοῦ Νῶε ἐρμηνεύεται τυπολογικὰ στὸ Α΄ Πέ. 3,20-21 σὲ σύν-
δεση μὲ τὸ βάπτισμα καὶ προφανῶς αὐτὴ ἦταν καὶ μία ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς συχνῆς ἐμφάνισης τοῦ
Νῶε μὲ τὴν κιβωτὸ σὲ νοπογραφίες κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἴσως τὸ περιστέ-
ρι ποὺ ἐμφανίζεται καὶ στὴ βάπτισμα τοῦ Ἰησοῦ νὰ ἀποτελεῖ συνδυαστικὸ κρῖον μεταξὺ τῶν δύο διη-
γήσεων.

50. Γιὰ μία ἐξαιρετικὴ παρουσίαση τῆς ἐξέλιξης στὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ βλ. JENSEN
R. M., «The Two Faces of Jesus. How the Early Church Pictured the Divine», *BR* (2002)
42-50.

στοῦ ὡς ἐσταυρωμένου καὶ ἀναστημένου σωτῆρα, ἔνθρονου Κυρίου ἢ παντοκράτορα κατέκλυσε ὅλους τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς, καθὼς διακήρυττε τὴ θεοτήτά του.

Οἱ ἄπλοὶ σταυροὶ χωρὶς τὸν ἐσταυρωμένο, ἐμφανίζονται ὡς σύμβολο νίκης σποραδικὰ τὸν 4^ο αἰ. μ.Χ. σὲ ναοὺς καὶ σαρκοφάγους. Ὁ ἐσταυρωμένος Χριστὸς θὰ ἐμφανιστεῖ πολὺ ἀργότερα κατὰ τὸν 6^ο αἰ., ἐνῶ νωρίτερα οἱ καλλιτέχνες ἀναφέρονταν στὸ πάθος του μὲ ὑπαινιγμούς, χρησιμοποιώντας σκηνὲς ἀπὸ τὰ περιστατικὰ τῆς τελευταίας ἑβδομάδας τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως ἡ εἴσοδος στὴν Ἱερουσαλήμ, ἡ νύξη τῶν ποδῶν τῶν μαθητῶν, ἡ σύλληψη καὶ ἡ δίκη, καθὼς καὶ ἡ νύξη τῶν χειρῶν ἀπὸ τὸν Πιλάτο⁵¹.

Κάτι ἐπίσης πού θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη μας εἶναι ὅτι τὰ κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας (κυρίως τὰ λειτουργικά) ἀπὸ τὸ 2^ο αἰ. κ.έ. ἐρμήνευαν τὶς βιβλικὲς διηγήσεις ἀλληγορικὰ καὶ ἐντόπιζαν παντοῦ τυπολογίες, ἐνῶ τόνιζαν τὴ θεολογικὴ σημασία πού βρισκόταν πίσω ἀπὸ αὐτές. Τὸ γεγονός αὐτὸ σίγουρα ἐπηρέασε τὶς ἐπιλογὲς τῶν καλλιτεχνῶν. Ἡ συνήθης ἐκτίμηση⁵² εἶναι ὅτι τὰ θέματα ἀπὸ τὴν Π.Δ. πού χρησιμοποιοῦνται στὴν τέχνη ἀπὸ τὸν δεῦτερο ἕως τὸν τέταρτο αἰῶνα εἶναι τέσσερις φορὲς συχνότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Κ.Δ. Τὰ θέματα πού ἐπιλέγονταν καὶ συνδέονταν μὲ τὸν Χριστὸ λειτουργοῦσαν ἐποικοδομητικὰ γιὰ τοὺς πιστοὺς καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὰ νέα μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ σηματοδοτοῦσαν καὶ τὴ δική τους σωτηρία. Πολλὲς φορὲς τὰ ὑπομνήματα καὶ οἱ ὁμιλίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων στὰ διάφορα βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης γιὰ νὰ ἐρμηνευτοῦν σωστὰ οἱ διάφορες χριστιανικὲς παραστάσεις τῶν πρώτων αἰῶνων. Ἔτσι συνδυάζονται κατὰ τὸ δυνατόν συγκεκριμένα εὐρήματα ἀπὸ μία περιοχὴ μὲ κείμενα πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ προκειμένου νὰ ἐκτιμηθεῖ ἡ σημασία πού εἶχαν γιὰ τὰ μέλη τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν.

51. Βλ. JENSEN R. M., *Understanding Early Christian Art*, 92. Βλ. ἐπίσης στίς σσ. 132-136 τὶς θεωρίες ἐξήγησης τῆς ἀπουσίας ἀπεικόνισης τοῦ ἐσταυρωμένου Χριστοῦ κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνες. Γιὰ τὴν παρουσία διαφόρων τύπων ἀπεικόνισης τοῦ Πιλάτου βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «How Pilate Became a Saint», *BR* (2003) 22-23.

52. JENSEN R. M., *Understanding Early Christian Art*, 68-69. Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ καὶ τὴ συχνότητά τους σὲ διάφορα δείγματα τῆς χριστιανικῆς τέχνης ἀπὸ τὸν 4^ο αἰ. καὶ ἔπειτα στὸ J. G. Westenholz (ἐκδ.), *Images of Inspiration. The Old Testament in Early Christian Art*, Jerusalem, Bible Land Museums, 2000. Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι ἡ ἐπιγραφικὴ βιβλικὴ (κυρίως Ψαλμοὶ καὶ προφῆτες) μαρτυρία σὲ διάφορα ἀντικείμενα. Βλ. σχετικὰ σσ. 139-150.

Ἀσφαλῶς ὅλα τὰ παραπάνω δὲν ἐξαντλοῦν, οὔτε κατὰ διάνοια, τὴν ἐπίδραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴ λατρεία καὶ τὴν τέχνη τοῦ ἀρχέγονου χριστιανισμοῦ. Ἐδῶ ἐπιχειρήσαμε μόνο μία κατὰ τὸ δυνατόν συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ ὅλου φαινομένου, χωρὶς νὰ ἐπιμείνουμε σὲ κάποιες εἰδικὲς περιπτώσεις καὶ βέβαια παραλείποντας κάποιες ἄλλες. Νομίζουμε ὅμως, ὅτι ἔστω καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ καταλυτικὴ ἐπίδραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς σὲ κάθε πτυχὴ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας προβάλλεται ἀβίαστα, χωρὶς φυσικὰ αὐτὴ νὰ περιορίζεται μόνο στὸ χρονικὸ διάστημα πὺν ἐξετάσαμε.